

WARSZTAT BADAWCZY HISTORYKA

Cezary KUKLO, Andrzej WYCZAŃSKI

Badania nad rodziną w Polsce XVI–XVIII wieku za pomocą elektronicznego przetwarzania danych prowadzone w Instytucie Historii PAN w Warszawie oraz w Instytucie Historii F UW w Białymstoku

W światowej nauce historycznej ostatnich dziesięcioleci nastąpiło przesunięcie punktu ciężkości z „historii zdarzeniowej”, głównie o charakterze politycznym i biograficznym, w kierunku badań społeczno-gospodarczych¹. W obrębie tychże natomiast doszło w latach 70 do przesunięcia zainteresowań z dziejów samej gospodarki w kierunku szeroko rozumianego dawnego społeczeństwa. Autorzy kolejnych studiów w historiografii zachodniej, śmiało atakując problematykę tzw. pogranicza historii społecznej i innych specjalności historycznych, w których stosują różne metody i punkty widzenia, wzbogacają tym samym kwestionariusz badawczy, a jednocześnie niejednokrotnie wpisują swe prace na listę światowych bestsellerów². Głównym przedmiotem badań prowadzonych coraz szerzej w wielu krajach świata jest rodzina, najmniejsza i najbardziej podstawowa komórka społeczna. Wszechstronna analiza jej struktury umożliwia bowiem odkrycie mechanizmów zachodzących między ekonomiką, strukturą społeczną i ruchem ludności nie tylko w dawnych czasach. Podstawowym źródłem takich analiz stała się rejestracja metrykalna chrztów, ślubów i zgonów, opracowywana metodą rekonstrukcji rodzin³.

Powodzenie nowego kierunku badawczego poświęconego problematyce rodzinnej spowodowało także w naszym kraju ożywienie zainteresowań dziejami

¹ Por. J. Le Goff, *Czy historia polityczna jest nadal kośćcem historii?*, „Kwartalnik Historyczny”, R. LXXXI, 1974, nr 2, s. 289–302 oraz J. Topolski, *Nowe idee współczesnej historiografii*, Poznań 1980.

² Mamy tu na myśli takich autorów francuskich jak: F. Braudel, E. Le Roy Ladurie, P. Goubert, J. Le Goff; angielskich jak: P. Laslett, E. J. Hobsbawm, L. Stone, E. A. Wrigley; holenderskich: B. H. Slicher van Barh, A. M. Van der Woude, P. Jansen i inni.

³ i. Gieysztorowa, *Wstęp do demografii staropolskiej*, Warszawa 1976, s. 231. Por. też najnowszą ocenę światowego dorobku demografii historycznej i jej perspektyw dalszego rozwoju w studium J. Dupâquier, *Pour la démographie historique*, Paris 1984.

demograficzno-społecznymi polskich rodzin⁴. Latem 1979 r. rozpoczął pracę zespół stawiający sobie za zadanie informatyzację badań społeczno-demograficznych, na podstawie rejestrów parafialnych, opracowywanych metodą rekonstrukcji rodzin. Organizację oparto na porozumieniu Instytutów Historii PAN i Filii Uniwersytetu Warszawskiego w Białymstoku, co gwarantowało obsługę badań i środki finansowe. Do realnej współpracy powołano, w różnym zakresie, pracowników Uniwersytetu Warszawskiego, Instytutu Historii PAN, Archiwum Głównego Akt Dawnych oraz wyspecjalizowanych ośrodków informatycznych. Do stałej kadry zespołu należą dwie grupy: historycy i informatycy. W skład pierwszej grupy wchodzi: dr Irena Gieysztorowa, dr Cezary Kukło, mgr Maria Sierocka-Pośpiech, mgr Anna Siłuch-Błaszczek i prof. dr Andrzej Wyczański — kierownik zespołu; w składzie drugiej byli początkowo mgr Stefan Senkowski i mgr Jerzy Prokuratorski, a następnie mgr Piotr Cegieła i mgr Wojciech Gruszecki⁵. Taki skład zespołu pozwalał na wykorzystanie materiału metrykalnego, w dużym stopniu już przygotowanego do badań, a mianowicie rejestrów metrykalnych parafii Łomża (XVII—I poł. XIX w.), św. Jana w Warszawie (XVII w.), św. Krzyża w Warszawie (XVIII w.) i Ostrów Mazowiecka (XVII—XVIII w.).

Zespół postawił sobie za zadanie realizację trzech celów. Przede wszystkim chciano badać dawną rodzinę polską, znaną dotąd tylko fragmentarycznie, w odniesieniu do szczytów społecznych, a której obraz w świadomości społecznej rysował się błędnie. Jednocześnie chciano uruchomić ogromne pokłady źródeł zalegających w archiwach kościelnych, tysiące ksiąg metrykalnych chrztów, ślubów i zgonów, a obejmujących wszystkie warstwy dawnego społeczeństwa. Podjęcie penetracji tak masowych źródeł wymagało zastosowania techniki komputerowej, co stanowiło poważny krok w kierunku intensyfikacji i unowocześnienia badań społeczno-demograficznych oraz prowadziło do zebrania szerszych doświadczeń w zakresie zastosowania informatyki i komputera do badań historycznych, szczególnie w odniesieniu do masowych, zunifikowanych źródeł historycznych.

W tym wypadku przetwarzanie danych miało być stosowane w zakresach:

- 1) analizy materiałów dotyczących chrztów, ślubów i zgonów,
- 2) analizy materiału przygotowanego przez historyków w postaci tzw. rodzin zrekonstruowanych,
- 3) ewentualnego wykorzystania komputera do automatycznej rekonstrukcji rodzin, zgodnie z opracowanym systemem informatycznym.

⁴ Zob. Z. Sułowski, *Stulecie polskiej demografii historycznej (1882–1982)*, „Przeźroczliwość Demograficzna Polski”, t. 15, 1984 (1985), s. 9–35.

⁵ Ponadto z zespołem luźniej były związane inne osoby, pracujące w wymienionych lub innych instytucjach, m.in. mgr Henryka Żeromska.

W 1980 r. nawiązano współpracę z Pracownią Demografii Historycznej Ecole des Hautes Etudes en Sciences Sociales w Paryżu. Ta wyspecjalizowana komórka, kierowana przez prof. J. Dupâquier, należy do czołowych ośrodków badawczych w tej dziedzinie w skali światowej. W ramach nawiązanej współpracy zespół gościł dwuosobową delegację francuską, J. P. Bardeta i M. Hainswortha, którzy podzielili się doświadczeniami, w szczególności z badań nad społeczeństwem miasta Rouen w XVII—XVIII w. Obaj uczeni, autorzy systemu analiz demograficzno-historycznych rodzin zrekonstruowanych przy pomocy techniki komputerowej⁶, przekazali do dyspozycji zespołu ponad 70 swych programów. Współpraca z Ecole umożliwiła także członkom zespołu, C. Kukli i P. Cegielle w 1981 r., a W. Gruszeckiemu w 1983 r., odbycie stażu naukowego w Paryżu. Obejmował on nie tylko wykłady i ćwiczenia znanych historyków i demografów francuskich (J. Dupâquier, J. P. Bardet, J. N. Biraben, H. Le Bras), ale przede wszystkim przygotowanie do komputeryzacji badań, w tym praktyczną naukę programowania w języku informatycznym PL 1. Od paru lat współpracuje też z zespołem pracownik naukowy Ecole, przebywająca w Polsce Antoinette Fauve-Chamoux, która kończy opracowanie dzieła o ludności i rodzinie w Reims w XVIII w.

Elektroniczna maszyna cyfrowa pozwala wprawdzie historykowi na rzeczywiste operowanie materiałem masowym, co gwarantuje o wiele większą reprezentatywność wyników, jednakże wymaga materiału odpowiednio do tego celu przygotowanego. Dlatego w pierwszym etapie prace zespołu koncentrowały się na przygotowaniu koncepcji formularzy, 4 tzw. formatów wejściowych dla aktów chrztu, ślubu i zgonu oraz dla rodziny zrekonstruowanej, na które historyk przenosiłby odpowiednie informacje z ksiąg metrykalnych. Punktem wyjścia zapisu stała się osoba fizyczna oraz małżeństwo w wypadku rodziny zrekonstruowanej. Do nich odnosiły się wszystkie dalsze informacje dotyczące takich zjawisk i cech jak: nazwisko i imię, płeć, wiek, stan cywilny, tytuł i status społeczny, zawód, stanowisko, miejsce zamieszkania itp.

Przygotowanie materiału metrykalnego wymagało wykonania pewnych czynności upraszczających zapis. Wprowadzono skróty w określeniach typowych, np. mężczyzna (M), kobieta (K), ujednolicono terminologię źródeł w zakresie pokrewieństwa, tytułów stanowych i zawodów. Ponadto opracowano specjalny program unifikujący różne systemy datowania. Każdy formularz w początkowych paragrafach (00—02) prócz elementów porządkujących, jak parafia, numer formularza, miejscowość, ulica, nr domu czy hipoteczny, zawierał także niezbędne informacje dokumentacyjne, jak sygnatura księgi, nr karty lub strony w księdze, nr wpisu, data.

⁶ M. Hainsworth, J. P. Bardet, *Logiciel CASOAR. Calculs et Analyses sur Ordinateur appliqué aux Reconstitutions*, Paris 1981.

Na tym etapie prac zespołu opracowano i przetestowano na komputerze programy, które umożliwiają następujące analizy:

- częstotliwości występowania poszczególnych elementów treści w zapisach chrztów, ślubów i zgonów, zgodnych z ówczesnymi zasadami,
- liczb ślubów, urodzeń-poczęć i zgonów w kolejnych latach kalendarzowych lub rolniczych (1 VIII—31 VII), i w rozbiciu miesięcznym,
- liczb ślubów, urodzeń-poczęć i zgonów według miejscowości,
- sezonowości ślubów, urodzeń-poczęć i zgonów,
- częstotliwości zawieranych związków małżeńskich w zależności od stanu cywilnego, społecznego i zawodu nowożeńców,
- struktury płci noworodków,
- udziału urodzeń nieślubnych i podrzutków w stosunku do ogółu,
- zgonów według płci, wieku i stanu cywilnego,
- przyczyn zgonów.

Wszystkie otrzymane wydruki komputerowe wymienionych analiz miały postać nieskomplikowanych, czytelnych tablic. Jednakże współpraca historyka z informatykiem umożliwiła wykorzystanie maszyny cyfrowej do uzyskiwania również innych wyników. M. in. uzyskiwano tzw. wybory, co polegało na tym, że komputer wyławiał i zestawiał żądane elementy czy osoby z masy materiału. W ten sposób otrzymywano niezbędne w dalszej pracy zestawienia i skorowidze alfabetyczne, m.in. świadków ślubów, rodziców chrzestnych itp. wraz z zaznaczeniem, kiedy i w jakich okolicznościach występowała dana osoba. Z kolei dla ułatwienia ręcznie prowadzonej rekonstrukcji rodzin uzyskiwano indeksy alfabetyczne nowożeńców, według nazwiska męża i żony, a także indeksy alfabetyczne osób urodzonych i zmarłych w odpowiednim okresie.

Równoległe z przygotowaniem do przetwarzania komputerowego zapisów metrykalnych prowadzono prace nad programami do analizy rodzin zrekonstruowanych ręcznie. Odmienne ukształtowanie i bogatsza treść polskich formularzy wejściowych spowodowały konieczność dokonania konwersji otrzymanych programów francuskich na użytek polski. Ponadto poszerzenie problematyki społecznej naszych badań zmusiło nas do opracowania nowych, własnych programów dodatkowych. Były to m.in. programy opracowujące statystykę nadawanych imion, a nawet badające, czy imię to zostało nadane w związku z datą urodzenia, czy też wynikało z preferencji innego typu. Praktycznym sprawdzianem konwersji programów francuskich i zastosowania naszych była analiza ok. 450 rodzin zrekonstruowanych z parafii św. Jana w Warszawie w XVII w. Był to trudny sprawdzian, gdyż brak metryk zgonów z tego okresu wykluczał badanie umieralności i zarazem pogarszał jakość całego materiału, nie odpowiadającego w tym zakresie wymaganiom francuskim. Mimo tych trudności okazało się, że stosowność wspomnianych programów jest duża, choć wielostronność analizy musi zostać ograniczona.

Poważną część czasu zespołu pochłonęło przedyskutowanie i wstępne opracowanie koncepcji budowy Informatycznego Systemu Rekonstrukcji Rodzin, ISRR, pracującego na podstawie tzw. relacyjnej bazy danych, co ma umożliwić w przyszłości:

- automatyczną rekonstrukcję rodzin,
- tworzenie ciągów genealogicznych,
- dostęp do informacji biograficznych dotyczących poszczególnych osób objętych systemem,
- przetwarzanie wymienionych danych oparte na już posiadanych i przyszłych programach.

System jest pomyślany tak, by można go było eksploatować na maszynach cyfrowych IS RIAD i IBM⁷.

Powodzenie prowadzonych od paru lat prac nie byłoby możliwe bez wzajemnego zrozumienia grupy historyków i informatyków. Wyrazem atmosfery panującej w zespole jest m.in. dążenie informatyków do przełamania rezerwy i nieufności historyków wobec nowoczesnej techniki komputerowej, do pokonania istniejącej u humanisty bariery psychicznej. Dlatego też informatycy, twórcy ISRR, dali możliwość samym zainteresowanym badaczom wprowadzania danych na taśmę magnetyczną bezpośrednio z ksiąg metrykalnych, a to za pomocą ekranowego urządzenia typu Mera 9150. W przyszłości zatem bardziej wprawni badacze pominą niezwykle żmudny i pracochłonny etap wypełniania tysięcy formularzy wejściowych, przenosząc dane wprost na taśmę magnetyczną, czytelną dla komputera. Odciąży to historyków od wykonywania prac typu pomocniczego, zaoszczędzi wiele czasu i umożliwi większą koncentrację nad formułowaniem pytań i uzyskiwaniem merytorycznych wyników.

Pełne opracowanie ISRR, jego testowanie i wdrażanie do stałej pracy wymaga jeszcze czasu i środków finansowych. Największą trudność w jego budowie stanowi identyfikacja osób wymienianych w źródłach, pisanych jakże rozmaicie. Podjęte wysiłki nad ujednoczeniem form określeń osobowych (głównie nazwisk) nie przyniosły jak dotąd zadowalających rezultatów. Pamiętajmy jednak, że w liczbie kilkudziesięciu światowych instytutów, zespołów uniwersyteckich, katedr itp. pracujących nad dawną rodziną w jej bogatym zróżnicowaniu socjo-ekonomicznym, zaledwie dwu lub trzem udało się przeprowadzić całościową komputeryzację badań, z automatyczną rekonstrukcją rodzin włącznie.

Członkowie zespołu prezentowali szerszemu ogółowi historyków, demografów i socjologów dotychczasowe wyniki i doświadczenia wyływające z pro-

⁷ P. Cegiella, J. Prokuratowski, S. Senkowski, *ISRR – Informatyczny System Rekonstrukcji Rodzin na podstawie rejestrów parafialnych – założenia ogólne*, „Przeszłość Demograficzna Polski”, t. 14, 1983 (1984), s. 123–136.

wadzonych prac. Uczestnicy zaś ostatniego spotkania (1984) w dyskusji zgodnie podkreślali, że zaprezentowane materiały stanowią ważne osiągnięcie w odrobieniu polskich zaległości w badaniach społeczno-demograficznych prowadzonych na świecie⁸.

*

Sprawozdanie nasze podaje stan badań z 1985 r.; od tego czasu badania te rozwinęły się dalej, co zostanie przedstawione w późniejszym sprawozdaniu.

⁸ Zob. C. Kukło, *Rodzina staropolska i komputery*, „Kwartalnik Historyczny”, R. XCII, 1985, nr 2, s. 491–492.